

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-2.14>

П. Д. Гуйван, кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України, професор
Полтавського інституту бізнесу

СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ДУМКИ У ЗМІ: КРИТЕРІЇ ПРАВОМІРНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА

Ця наукова стаття присвячена дослідженню актуального питання щодо реалізації права на вільне вираження своєї думки. Аналізуються міжнародні та національні правові акти, які визначають, що кожна людина має право на свободу думки, совісті й релігії та право на вільне вираження свого погляду. При цьому право на вільне вираження свого погляду включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір. У роботі вивчено питання стосовно правового і соціального обґрунтування можливого зловживання свободою слова та необхідності встановлення чітких загальних критеріїв її обмеження. Це насамперед стосується встановлення належних та припустимих, з моральної точки зору, окремих повідомлень, механізми визначення чинників, що відмежовують особисту образу від оціночних суджень. Особливу увагу приділено гарантуванню незалежності та вільного вияву своїх думок журналістами. Наголошується на забороні втручання у формах, не передбачених законодавством України, у професійну діяльність журналістів, контроль за змістом інформації, що оприлюднюється, замовчування суспільно значимої інформації, накладення заборони на показ окремих осіб або поширення інформації про них, заборони критикувати органи державної влади. Але подібна свобода розуміється не тільки як забезпечення неможливості необґрунтованого втручання держави. Не менш важливе значення для стабільності інформаційних відносин має горизонтальний вплив права на приватних суб'єктів, таких як власники ЗМІ, посередники, провайдери послуг Інтернету тощо, які також повинні поважати, захищати та забезпечувати свободу вираження поглядів. Крім того, самі журналісти та інші особи, що виражають через пресу свої погляди, не повинні переступати певні межі, зокрема, щодо репутації, прав інших осіб і необхідності запобігання розголошенню конфіденційної інформації. Засіб чи особа, що публічно поширює інформацію, мусить дбати про те, щоб суспільний розголос не порушив конституційні права громадян. Критика, як й інше висвітлення суспільно важливих фактів, повинна здійснюватися добросовісно, передбачати поширення точної та надійної інформації. Професійна робота журналістів має відповідати визнаним правилам етичної поведінки.

Ключові слова: свобода вираження поглядів, право на приватність.

P. D. Guyvan. Freedom of opinion in the media: eligibility criteria for the implementation of law

This scholarly article is devoted to the research of the actual issue of the exercise of the right to free expression of one's opinion. International and national legal acts are analyzed, which determine that everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion and the right to freedom of expression. The right to freedom of expression includes the freedom to seek, receive and impart any information and ideas, regardless of frontiers, whether orally, in writing or by means of print or artistic expression, or by other means of your choice. The paper examines the issues of legal and social justification for possible abuse of free speech and the need to establish clear general criteria for its restriction. This concerns, first and foremost, the establishment of appropriate and acceptable, from a moral point of view, separate messages, mechanisms for determining the factors that differentiate personal image from valuation judgments. Special attention is paid to guaranteeing the independence and free expression of their opinions by journalists. The prohibition of interfering in the forms not provided by the legislation of Ukraine in the professional activity of journalists, control over the content of published information, concealment of socially important information, imposing a ban on showing individuals or disseminating information about them, prohibiting criticizing state authorities are emphasized. But such freedom is understood not only to ensure that unjustified State interference is impossible. However, the horizontal impact of the right on individuals, such as media owners, intermediaries, Internet service providers and the like, who must also respect, protect and guarantee freedom of expression is equally important for the stability of information relations. In addition, journalists and others expressing their views through the press should not overstep certain boundaries, in particular regarding the reputation, rights of others and the need to prevent the disclosure of confidential information. The person or person who publicly disseminates information should make sure that public disclosure does not violate citizens' constitutional rights. Criticism, as well as other coverage of socially important facts, must be carried out in good faith, providing for the dissemination of accurate and reliable information. The professional work of journalists must comply with recognized rules of ethical conduct.

Key words: freedom of expression, right to privacy.

Постановка проблеми. У визначальних актах міжнародного права, таких як Загальна декларація прав людини (ст. 19) та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 18, 19), вказується, що кожна людина має право на свободу думки, совісті й релігії та право на вільне вираження свого погляду. При цьому право на вільне вираження свого погляду включає свободу шукати, одержувати і поширювати

© П. Д. Гуйван, 2020

будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір. Втім, зазначені положення передбачають, що вищезазначене право може підлягати певним обмеженням, які повинні встановлюватися законом і бути необхідними: а) для поважання прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення (п. 3 статті 19 Пакту).

Свобода вираження поглядів як право людини складається з кількох компонентів: свободи дотримуватися поглядів, свободи виражати свої погляди – так звана «свобода вираження» – та свободи інформації. З цих прав випливають «свобода преси» та «свобода ЗМІ» [1, с. 229–230]. Право особи на комунікаційну свободу прописане в численних актах міжнародного права. Окреме місце в інформаційному правовому регулюванні займає проблематика визначеності юридичних механізмів діяльності засобів масової інформації. Конвенція Ради Європи про трансграничне телебачення 1989 року визначає основні засади такого виду інформаційної діяльності, як телерадіомовлення, його вплив на моральність і громадську думку незалежно від того, як передається сигнал – кабельним телебаченням, наземним передавачем або супутником (стаття 3) [2]. У Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року держави-учасниці його закріпили свої наміри сприяти поліпшенню поширення на їхній території газет і друкованих видань, періодичних і неперіодичних, з інших держав на основі укладання між їхніми фірмами і компетентними організаціями відповідних угод і контрактів [3]. Основним принципом функціонування ЗМК у правовій державі є їхня свобода. Закони про інформацію та комунікацію повинні забезпечувати збалансованість і врівноваженість інтересів усіх суб'єктів правовідносин у цій сфері, надавати необхідні, можливі та достатні засоби для виявлення поглядів, обміну інформацією та ідеями і припинення зловживань свободою слова. В Європі інтенсивно створюються інформаційні кодекси для галузей і підгалузей інформаційного права, запроваджуються правові норми та принципи регіональних міжурядових організацій для забезпечення потреб інформаційного суспільства, для трансформації основних законів і чинного законодавства держав Європи [4, с. 36].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню нормативно-правового регулювання інформаційних відносин і, зокрема, вільної реалізації права на самовираження присвячені праці таких учених, як А. Марущак, Д. Луспеник, Н. Раданович А. Олійник, М. Гуцалюк, В. Бебик В. Копилов, В. Супрун та інші. Разом із тим регулювання свободи слова та його доктринальне дослідження ще далекі від завершення. Зокрема, виходячи з наднаціонального характеру інформаційної сфери, виходу її за територіальні межі державних кордонів, неодмінно виникає юридичний конфлікт із суверенним правом держав регулювати інформаційні відносини в рамках національного законодавства. Скажімо, потребує додаткового правового і соціального обґрунтування проблематика можливого зловживання свободою слова та необхідності встановлення чітких загальних критеріїв її обмеження. Це насамперед стосується встановлення належних та припустимих, з моральної точки зору, окремих повідомлень, механізми визначення чинників, що відмежовують особисту образу від оціночних суджень.

Мета статті – аналіз правового регулювання даної сфери інформаційної діяльності та теоретичне обґрунтування ролі й значення права на вираження власних думок на сучасному етапі суспільного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Як норма Конституції України (ст. 34), так і норма Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 10) передбачають можливість вільно збирати (одержувати) та поширювати (передавати) інформацію. Відповідні можливості сформульовані як свобода вираження думок, ідей і переконань, тобто можливість вільно діяти без втручання інших осіб, зокрема держави, і без наявності в інших осіб певного кореспондуючого обов'язку. Це так зване абсолютне право кожної особи. Одним із учасників інформаційного обороту, який покликаний безпосередньо займатися збором, обробкою (використанням) та поширенням інформації, є мас-медіа, тобто засоби масової інформації. Гарантованість будь-якого суб'єктивного права спирається на механізм його державного забезпечення, що передбачає можливість суб'єкта звернутися за допомогою до державних органів у випадку незаконного зазіхання на свободу слова з боку будь-яких фізичних і юридичних осіб. У разі невиправданого та незаконного обмеження конституційного права на свободу думки і слова особа може звернутися до суду з метою його захисту [5, с. 50]. Особливу увагу при цьому законодавець приділяє гарантуванню незалежності та вільного вияву своїх думок журналістами. Зокрема, забороняється втручання у формах, не передбачених законодавством України, у професійну діяльність журналістів, контроль за змістом інформації, що оприлюднюється, з метою поширення чи непоширення певної інформації, замовчування суспільно значимої інформації, накладення заборони на показ окремих осіб або поширення інформації про них, заборони критикувати органи державної влади чи органи місцевого самоврядування або їх посадових осіб.

Свобода преси чи свобода засобів масової інформації являє собою свободу спілкування і висловлення через медіа, включаючи різні електронні засоби масової інформації і публікування матеріалів. Насамперед подібна свобода розуміється як забезпечення неможливості необґрунтованого втручання держави. Такий наслідок має досягатися шляхом не лише конституційних, а й інших – галузевих – правових заходів захисту. Скажімо, умисне перешкоджання законній професійній діяльності журналістів та/або переслідування журналіста за виконання професійних обов'язків, за критику тягне за собою відповідальність згідно із законами України (ст. 24 Закону України «Про інформацію»). Гарантією незалежності є також заборона створення

будь-яких органів державної влади, установ, введення посад, на які покладаються повноваження щодо здійснення контролю за змістом інформації, яка поширюється засобами масової інформації.

Подібний контроль є неправомірним не лише з боку органів влади, посадових осіб цих органів, а і з боку засновників (співзасновників) засобів масової інформації та будь-яких третіх осіб. При цьому важливим інструментом, що встановлює належні правила поведінки й оцінює її правомірність, є Європейський суд з прав людини, який спеціально створений для відтворення у своїх рішеннях основних положень Конвенції. Суд має право тлумачити конвенційні правила під час вирішення конкретних спорів, і головне, що дані тлумачення постійно розвиваються і поглиблюються, вердикти ЄСПЛ стосуються все нових сфер реальних відносин. Це означає, що приписи Конвенції мають реалізовуватися з необхідною гнучкістю та враховувати зміни стану взаємодій у суспільстві. Особливо це притаманно правозастосовному регулюванню взаємин у царині захисту інформаційних прав особи. Головним принципом під час розгляду справи за ст. 10 Конвенції щодо правової охорони права на вільне вираження поглядів за усталеною позицією Суду є необхідність з'ясування, чи було втручання держави в здійснення визначених цією статтею свобод встановлене законом, наскільки воно відповідало законній меті та чи було воно необхідним у демократичному суспільстві.

Дійсно, право людини на свободу вираження поглядів традиційно спрямоване проти органів державної влади чи цензури висловлювань [6, с. 27]. Однак не менш важливе значення має горизонтальний вплив права на приватних суб'єктів, таких як власники ЗМІ, посередники, провайдери послуг Інтернету тощо, які також повинні поважати, захищати та забезпечувати свободу вираження поглядів. Із цього випливає, що існують позитивні обов'язки держав-членів, притаманні для ефективного здійснення відповідних прав, щодо захисту осіб від обмежень їхньої свободи вираження поглядів із боку приватних осіб та інституцій. Подібні зобов'язання можуть виникати відповідно до конвенційної ст. 8 [7, п. 38, 42]. Це може полягати в необхідності ефективного розслідування справи, захисту від кампанії насильства та залякування, включаючи газету та її працівників [8, п. 106], спонуканні до розроблення внутрішніх статутів журналістських об'єднань, широкого громадського контролю з метою забезпечити здійснення свободи вираження поглядів. Тому порушення права особи на публічне вираження своїх поглядів не слід розуміти спрощено – лише як нехтування з боку влади можливістю поширювати в засобах масової інформації свої думки, переконання та міркування. Часто обмеження конвенційного права відбувається через створення різноманітних перешкод для публічної діяльності засобів комунікації. Це також кваліфікується Європейським судом як недотримання інформаційного права особи.

До прикладу, у справі Гавенда проти Польщі [9] Суд розглядав питання щодо правомірності відмови в реєстрації періодичних видань з огляду на те, що їхні назви за визначенням національного законодавства суперечили реаліям. Вирішуючи справу, Суд наголосив, що вимоги відповідного закону не відповідають принципу правової визначеності в частині їхньої передбачуваності. Терміни, вжиті у словосполученні «суперечить реаліям», двозначні й недостатньо чіткі, всупереч тому, як це має бути в юридичному положенні такого характеру. Отже, дії польських судів, спрямовані на вимогу від заявника втілення в найменуванні журналу правдивої інформації, були передусім недоречними з погляду засад свободи преси. Найменування періодичного видання як таке не є твердженням, оскільки його функція фактично полягає в ідентифікації даного видання на ринку преси для вже існуючих та потенційних читачів. Крім того, таке тлумачення вимагало би законодавчого положення, яке прямо уповноважувало б суди на такі дії. Іншими словами, тлумачення, яке дали польські адміністративні органи та суди, встановило нові критерії, які не можна було передбачити, спираючись на текст, де зазначено обставини, за яких у реєстрації може бути відмовлено (п. 43). Отже, Суд постановив, що було допущено порушення ст. 10 Конвенції.

Преса відіграє суттєву роль у демократичному суспільстві. Але вона не може переступати певні межі, зокрема, щодо репутації, прав інших осіб і необхідності запобігання розголошенню конфіденційної інформації, все ж вона мусить передавати у спосіб, сумісний з її обов'язками та відповідальністю, інформацію та ідеї з усіх питань суспільного інтересу. Разом із тим засіб чи особа, що публічно поширює інформацію, мусить дбати про те, щоб суспільний розголос не порушив конституційні права громадян. Дійсно, в сучасному суспільстві преса відіграє особливу роль – «громадського сторожового пса». Що це означає, роз'яснює ЄСПЛ. За його правовою позицією конвенційна стаття 10 захищає не лише зміст ідей чи інформації, що висловлюються, але й форму, в якій вони передаються. При цьому журналісти та інші особи, що публічно оприлюднюють свої думки, ідеї та міркування, можуть використовувати певні гіперболи, перебільшення і навіть провокації. Але подібні вільності не повинні бути безмежними, вони мають узгоджуватися з легітимністю публікаційної мети та не порушувати ділову і політичну репутацію особи. Критика, як й інше висвітлення суспільно важливих фактів, повинна здійснюватися добросовісно, передбачати поширення точної та надійної інформації. Професійна робота журналістів має відповідати визнаним правилам етичної поведінки.

Приміром, за загальним правилом, не допускається поширення персональної інформації про особу, яка має характер конфіденційної. У даному випадку публічний інтерес щодо відкритості інформації вступає в протиріччя з приватним інтересом стосовно недоторканості особистої інформації. Вказана колізія в цивілізованому суспільстві вирішується шляхом віднайдення необхідного балансу, який дозволяє узгодити

зазначені інтереси. Так, Конституційний Суд України у своєму рішенні щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області (справа № 1-9/2012 20 січня 2012 року № 2-рп/2012) вважає, що інформація про особисте та сімейне життя особи (персональні дані про неї) – це будь-які відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована, а саме: національність, освіта, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, матеріальний стан, адреса, дата і місце народження, місце проживання та перебування тощо, дані про особисті майнові та немайнові відносини цієї особи з іншими особами, зокрема членами сім'ї, а також відомості про події та явища, що відбувалися або відбуваються в побутової, інтимної, товариської, професійної, ділової та інших сферах життя особи, за винятком даних стосовно виконання повноважень особою, яка займає посаду, пов'язану зі здійсненням функцій держави або органів місцевого самоврядування.

Таким чином, поширення інформації про особисте життя особи, яка займає посаду, пов'язану зі здійсненням функцій держави або органів місцевого самоврядування, зазвичай стосується не лише цієї особи, а й інших осіб, причому цей інтерес носить публічний характер у зв'язку зі способом діяльності суб'єкта. Показовою є міжнародна правова реакція на вказану вище колізію. Парламентська Асамблея Ради Європи в Резолюції № 1165 зазначила, що право кожної людини на приватність і право на свободу вираження поглядів є основою демократичного суспільства; ці права не є абсолютними і не мають ієрархічного характеру, оскільки мають однакову цінність (пункт 11). Виходячи з цього, право на приватність, закріплене у статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, повинне захищати приватне життя особи не лише від втручання влади, а й від подібних дій з боку інших осіб чи інститутів, зокрема засобів масової інформації (пункт 12).

Положення частини другої статті 32 Основного Закону України передбачають вичерпні підстави можливого правомірного втручання в особисте та сімейне життя особи (в тому числі й тієї, яка займає посаду, пов'язану з функціями держави або органів місцевого самоврядування, та членів її сім'ї). Такими підставами є: згода особи на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації стосовно неї, а також, у разі відсутності такої згоди, випадки, визначені законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. У разі коли особа, діяльність або особисті характеристики якої висвітлюються в пресі, займає посаду, пов'язану зі здійсненням функцій держави, в публікації має бути зроблене чітке розмежування між констатацією фактів та оціночними судженнями. Тоді як наявність фактів може бути продемонстровано, достовірність оціночних суджень не піддається доведенню. Вимогу доводити достовірність оціночних суджень неможливо виконати, вона порушує свободу думки як таку, що є базовою частиною права, гарантованого статтею [10, п. 46].

У даному сенсі показовим є рішення ЄСПЛ у справі «Сіреджук проти України». У цій справі суд заявник стверджував, зокрема, що національні суди незаконно та несправедливо постановили рішення проти нього у справі за позовом голови сільської ради про захист честі, гідності та ділової репутації, не обґрунтувавши достатнім чином свої висновки. Заявник, науковець за фахом, здійснив публікацію своїх досліджень, де, серед іншого, піддав жорсткій критиці місцеву владу. Рішеннями українських судів оскаржувані твердження були визнані неправдивими та дискредитуючими, спірні частини вилучено з тиражу та зобов'язано заявника відшкодувати моральну шкоду. У своїй скарзі до Суду заявник стверджував, що в його публікації містилися оціночні судження щодо неправомірної поведінки посадової особи, і він використав при цьому інформацію, яка була поширена серед громадськості. Розглядаючи справу по суті, ЄСПЛ погодився, що предмет критики заявника становить суспільний інтерес, тим не менше, Суд не бачить зв'язку між вибраним заявником виданням для вираження своїх критичних поглядів і не вважає, що контекст, в якому вони були опубліковані, може бути виправданий застосуванням тою «високою терпимістю», стандартною для поведінки ЗМІ у випадку Лінгенса, або у інших справах, які стосуються публічних висловлювань із питань, що складають суспільний інтерес.

Суд далі зазначає, що у справі Лінгенса заявника було покарано за поширення критичних оціночних суджень, що не підлягають доведенню, в той час дана справа стосується захисту честі та гідності щодо таких тверджень заявника: про те, що мер порушив виборче законодавство для отримання перемоги; що він позбавив інваліда земельної ділянки з метою задоволення приватного інтересу; і що його сім'я через корупційні діяння придбала будинок. Суд зазначає, що ці звинувачення, сформульовані як прямі звинувачення про злочинну поведінку, були дуже серйозними. Він також нагадав, що коли висунуті звинувачення стосуються поведінки третьої сторони, іноді важко розмежувати факти й оціночні судження. Тим не менше, навіть оціночне судження може бути надмірним, якщо воно не містить фактів для їх підтримки. Відповідно, Суд погоджується з тим, що національні суди вимагали від заявника, бо за відсутності таких доказів вони будуть розглядатися як такі, що принижують честь і гідність. Таким чином, Суд постановив про відсутність порушень статті 10 Конвенції [11, п. 82, 83].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. З проведеного дослідження можемо зробити певні висновки. Розглядаючи право на свободу вираження поглядів, необхідно зазначити, що воно тісно пов'язане з правом на захист честі та гідності осіб, які є об'єктами висвітлення.

Право на свободу вираження думки, передбачене в Конституції України та низці міжнародних правових документів, лише тоді буде реалізовуватися належно, коли воно не порушує право особи на приватність, що охороняється статтею 8 Конвенції. Засоби масової інформації та конкретні журналісти, публічно поширюючи інформацію, яка становить суспільний інтерес, повинні сумлінно перевіряти фактичну базу та надавати достовірні відомості. Крім того, треба детально визначитись із використанням фактів та оціночних суджень. Іноді оціночне судження може бути надмірним, якщо воно не містить фактів для їх підтримки. Бо за відсутності таких доказів вони можуть розглядатися як такі, що принижують честь і гідність.

Список використаних джерел:

1. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / за заг. ред. О.В. Сердюка, Ю.В. Щокіна, І.В. Яковюка. Харків : Право, 2019. 404 с.
2. Європейська Конвенція про транскордонне телебачення від 5.05.1989 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_444
3. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055
4. Віленський Г.Л. Інформаційне право та право сфери культури. Київ : Центр соціального розвитку освітанства, 2001. 324 с.
5. Кушніренко О.Г. Свобода слова як конституційна цінність. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2013. Вип. 15. № 1077. С. 49–52.
6. Бенедек В., Катteman М. Свобода вираження поглядів та Інтернет. Видавництво Ради Європи, 2013. 208 с.
7. Рішення ЄСПЛ від 29 лютого 2000 року у справі «Фуентес Бобо проти Іспанії» (Fuentes Bobo v. Spain), заява №39293/98. URL: <https://www.emplaw.co.uk/lawguide/03mar00.htm>
8. Рішення ЄСПЛ від 14 вересня 2010 року, остаточне від 14 грудня 2010 року у справі «Дінк проти Туреччини» (Dink v. Turkey), заяви №2668/07, 6102/08, 30079/08, 7072/09 та 7124/09). URL: <http://melaproject.org/node/508>
9. Рішення ЄСПЛ від 14 березня 2002 року у справі «Гавенда проти Польщі», заява № 26229/95. *Юридичний вісник України*. 2002. Липень. № 27. С. 6–12.
10. Рішення ЄСПЛ від 8 липня 1986 року у справі «Лінгенс проти Австрії» (Lingens v. Austria), заява № 9815/82. URL: <https://cedem.org.ua/library/sprava-lingens-proty-avstriyi/>
11. Рішення ЄСПЛ від 21 січня 2016 року у справі «Сіреджук проти України», заява №16901/03. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-160088"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)